

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ПІЗНАННЯ

Важливим аспектом пізнання держави є з'ясування закономірностей її формування та становлення. Обґрунтування таких закономірностей потребує аналізу існуючих у загальнотеоретичній науці ідей, концепцій та теорій, присвячених проблемам дослідження факторів і причин формування. З'ясовано актуальність обраної проблеми, її теоретичну і практичну значимість. Акцентовано увагу на відсутності єдності вчених у поглядах на процес походження держави. Визначено основні причини різноманітності існуючих теорій. На основі з'ясування етимологічного значення категорій "теорія" і "доктрина" обґрунтовано авторське бачення категорії "теорії походження держави" та виокремлено їхні ознаки. Особливу увагу приділено класифікації теорій походження держави та їхньої характеристики щодо мети, змісту та значення закономірностей формування держави. З'ясовано доктринальні аспекти процесу виникнення і становлення держави як особливого засобу організації суспільства та надання йому рис системності. Об'єктивність отриманих результатів дослідження забезпечило застосування системи наукових підходів, принципів і методів пізнання. Використано синергетичний, системний, аксіологічний, феноменологічний підходи, які становлять світоглядову основу дослідження теорій походження держави. Важливого значення в процесі дослідження мали принципи всебічності, історизму, комплексності, професіоналізму, системності. Наголошено на таких філософсько-світоглядних методах, як: матеріалістичний – акцентує увагу на пізнанні державності залежно від економічних умов суспільної діяльності та їхньої об'єктивності; діалектичний – вивчає формування держави як закономірний результат розвитку суспільства, а ідеалістичний – пов'язує формування держави із суб'єктивною свідомістю вчених-авторів теорій походження держави. Зроблено висновок про важливість доктринального аналізу процесу формування держави та його значення для обґрунтування закономірностей виникнення держави.

Ключові слова: держава, суспільство, теорія, доктрина, формування держави, закономірності.

ВСТУП. Динамічність державно-правових інституцій обумовлює необхідність обґрунтування не лише напрямів удосконалення держави і права, але й з'ясування витоків цих категорій. Характеризуючи процес походження держави (звичайно є і права) необхідно акцентувати увагу на певних положеннях: по-перше, вивчення процесу виникнення держави має не лише пізнавальний та академічний, а й політичний характер; по-друге, надає можливість зрозуміти соціальну природу держави, особливості та риси; по-третє, забезпечує аналіз причин та умов її виникнення і розвитку; по-четверте, встановити їхнє місце і роль у житті суспільства та політичній системі; по-п'яте, відображає уявлення вчених на процес формування держави.

Зауважимо, що питання теорій походження держави досліджувалися багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими-теоретиками, серед яких варто назвати таких, як: О. Петришин [12], О. Зайчук [1], Н. Оніщенко [1], А. Колодій [2], Н. Крестовська [3], Л. Матвеева [3], В. Тимошенко [4], А. Завальний [5], В. Сухонос [6] та інші. Слід зазначити, що серед теоретиків права відсутня не лише єдність, але і спільність поглядів на процес походження держави, при цьому, не заперечуючи загальновідомих історичних факторів, пов'язаних з об'єктивними факторами зародження держави (розвиток економічних відносин, особливості та історичний етап розвитку суспільства) погляди на причини, умови, природу та характер походження держави різноманітні. Вони являють собою гіпотези, які не можуть бути сприйняті без серйозного критичного осмислення вчень, що пояснюють процес виникнення держави, які залишаються не менш актуальною, але і малодослідженою проблемою.

Отже, висхідним моментом руху державної матерії є процес виникнення держави у формі різних способів і форм вияву різних умов та причин формування цієї важливої форми організації суспільства.

Об'єктом дослідження є наукове пізнання процесу виникнення держави як важливого напрямку пізнання її сутності та природи.

Предметом дослідження є доктринальний рівень пізнання виникнення держави.

Об'єктивність та істинність основних ідей дослідження стала результатом застосування принципів пізнання та системи методів, які становили методологічну основу дослідження теорій походження держави. Отримання об'єктивних знань щодо процесу походження держави потребує застосування системи філософських підходів, принципів пізнання та прийомів і способів дослідження, які в сукупності визначаються як його методологічна основа.

Синергетичний підхід забезпечив урахування в процесі дослідження виникнення держави, суспільства та свідомості; системний підхід характеризував формування держави як складний, різнобачний процес, відображений різноманітними науковими течіями. Аксіологічний підхід заснований на сприйнятті суспільства і держави як взаємодіючих цінностей; феноменологічний забезпечив можливість з'ясувати особливості усвідомлення об'єктивних і суб'єктивних факторів, що спричинили виникнення держави, різними вченими як феноменів.

Істинність наукових знань забезпечена також застосуванням принципів пізнання. Основними з них стали вимоги всебічності, що забезпечила врахування взаємозалежності держави та суспільства в процесі її виникнення і функціонування; історизму, який обумовив можливість врахувати історичний досвід формування держави та історичні фактори, що вплинули на цей процес. Принцип комплексності забезпечив урахування філософських, соціологічних, політологічних, філологічних аспектів досліджуваної проблеми, а принцип системності – урахування існуючих наукових ідей та положень, критичне дослідження.

Серед загальнонаукових методів особливу увагу було приділено історичному, що забезпечив можливість простежити динаміку розвитку держави залежно від історичного періоду; порівняльному, що обумовив можливість виокремлення спільних і особливих рис різноманітних теорій; антропологічний пов'язав залежність

обґрунтування теорій походження держави з людськими виміром та свідомістю вчених.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ. Досліджуючи процес виникнення держави, а також теорії, присвячені його деталізації, необхідно констатувати факт існування, окрім загальноприйнятих ідей та суджень з питань походження держави, теорій, які свідомо ігнорують факти, що мають суттєве значення, у цьому аспекті слід згадати ідеї Л. Гумпловича, який стверджував, що суто історичний акт походження держав засновували на ідеї виходити з відомих потреб чи з певних раціоналістичних і моральних мотивів, вважаючи, що для підтримки моралі та людської гідності слід приховувати дійсний природний спосіб виникнення держави [7, с. 47]. Причинами такої ситуації є:

- різноманітність розуміння сутності та значимості способу формування держави;
- складність процесу формування держави та вплив на нього різноманітних факторів;
- наступність державотворення, що пов'язує зародження та розвиток державних інституцій на базі вже існуючих;
- різноманітність умов та закономірностей виникнення держави;
- особливості еволюції держав у різних народів та епох;
- різноманітність поєднання об'єктивних та суб'єктивних факторів у процесі владарювання, адже право влади зводиться до права народу чи суспільства, від імені якого вона панує. Якщо ми зобов'язані підкорятися їй, то лише тому і лише постільки, поскільки вона втілює авторитет тієї чи іншої влади, оточуючого нас економічного, соціального, політичного чи іншого суспільного середовища [8, с. 248].

Означені фактори беззаперечно вплинули і на різноманітність теорій походження держав. Багатоаспектний характер держави, її взаємодія із суспільством, залежність від різноманітних факторів обумовлюють можливість її пізнання на різноманітних рівнях. Одним із них є дослідження закономірностей формування держави, що забезпечує загальне уявлення про формування держави як такої; теорії про державу окремих типів забезпечує уявлення про виникнення держав у межах певних цивілізацій; теорії виникнення держави характеризує особливості формування держави на основі і в межах конкретного суспільства. Такий диференційований підхід забезпечує виокремлення та поєднання загальних причин та умов формування держави як логічно завершеної категорії з типовими, спільними для певних типів держав, та особливими, характерними для певної держави як особливого феномена.

Попередні зауваження до дослідження. Вищеозначене дає можливість зробити певні зауваження, дотримання яких забезпечить повноту та умови дослідження обраного предмета. Перше з них пов'язане з наявністю поряд з вченнями про державу як феномен обґрунтованих теорій, що розкривають різноманітні сторони цього багатоаспектного явища, однією із яких є процес виникнення і розвитку держави. Кожна із них покликана відображати різноманітні погляди на досліджуваний процес. В основі цих поглядів лежать різноманітні інтереси, що існують у суспільстві, спричиняючи безпосередній чи опосередкований вплив на виникнення держави. *По-друге*, за час існування науки було обґрунтовано десятки різноманітних теорій та доктрин; обґрунтовано різноманітні припущення, які часто мають

суперечливий і, навіть, абсурдний зміст. *По-третє*, багатоманітність цих теорій обумовлюється системою об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких: ускладнене сприйняття виникнення держави через багатоаспектність самого цього процесу; різноманітне суб'єктивне сприйняття вченими факторів, що є основними для формування держави; рівень ідеологічного тиску з боку влади на вчених та їхні погляди; наявність кон'юнктури в науковій сфері; певне змішування процесу виникнення держави з процесами її функціонування та вдосконалення і, навіть, з розумінням держави. *По-четверте*, залежність теорій від причин, які визначено вченими як основні. З цього природу принагідно згадати слова вченого Н.М. Коркунова, який зазначав: "не вміючи природним шляхом пояснити виникнення держави, дослідники почали визначати божественне устанавлення. Держава, таким чином, отримує в очах людей значення об'єктивного порядку, що не залежить від людської волі, знаходиться вище людського свавілля" [8, с. 115]. *По-п'яте*, виникнення цих теорій у різний час зумовило еволюцію у визначенні основних причин формування держави. Ця еволюція полягає в русі наукової думки від релігійних уявлень про походження держави до з'ясування значення економіки та соціальних відносин у цьому процесі. *По-шосте*, необхідність диференційованого підходу до дослідження процесу виникнення держави обумовлюється існуванням різних умов виникнення і розвитку цього процесу, різноманітністю причин виникнення цього явища та закономірностей його становлення і розвитку.

Означені зауваження сприятимуть чіткому відмежуванню проблематики теорій походження держави від таких явищ, як типологія держав, державорозуміння як закономірного результату розвитку суспільства.

Теорії виникнення держав як теоретична категорія. Дослідження доктринального рівня сприйняття теорій виникнення держави, на нашу думку, потребує з'ясування філологічного значення аналізованих категорій. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає теорію як учення про певну сукупність явищ, галузь знань, створену на підставі такого узагальнення, сукупність наукових положень, необхідних для розуміння чого-небудь [9, с. 1239]; доктрина – наукове чи філософське вчення, теорія чи система поглядів [7, с. 236]; слово виникнення розуміється як зароджується, ставати дійсним, існуючим [9, с. 102].

Дещо розширює уявлення про доктрину енциклопедична юридична література, визначаючи цю категорію як цілісну, логічно узгоджену сукупність ідей та наукових поглядів, які є основою професійної правосвідомості та концептуальним підґрунтям юридичної діяльності [10, с. 471]. Саме це визначення надає можливість акцентувати увагу на таких ознаках правової доктрини, як:

- кінцевий результат наукової діяльності;
- підсумок пізнання державно-правових явищ;
- залежить від рівня конкретно-історичного періоду;
- залежить від рівня правової культури та об'єктивних чинників розвитку суспільства;
- є результатом проведення фундаментальних наукових досліджень, пов'язаних з аналізом сутності явища, що вивчається;
- сприймається юридичною практикою та наукою.

Ознаки теорії походження держави такі:

- є важливим аспектом правової доктрини;
- зумовленість із характером правової культури суспільства;

- є узгодженою сукупністю ідей та наукових поглядів на державу та процес її формування;
- має науковий характер та відображає позицію певного вченого;
- є підсумком пізнання державної дійсності;
- залежить від об'єктивних чинників розвитку суспільства;
- пов'язується із всебічним аналізом сутності;
- є засобом формування уявлень про закономірності виникнення і розвитку держави;
- є результатом проведення фундаментальних наукових досліджень, пов'язаних із аналізом сутності держави;
- ідеї та положення викладені у формі наукових праць;
- наступність, що пов'язується з урахуванням досвіду попередніх вчених і відображає національні традиції;
- потребує осмислення і творчої інтерпретації;
- формує уявлення про державу;
- є результатом критичного аналізу процесу виникнення держави;
- є інтелектуальним підґрунтям юридичного мислення і сприйняття;
- стрижневим елементом є вчення про державу;
- має еволюційний характер;
- є поетапною та розпочинається з висунення оригінальних авторських поглядів;
- потребує наукової дискусії;
- дістає підтримку та визнання вченими;
- створює емпіричний матеріал для наукового пошуку;
- виконує роль ідейного фундаменту і теоретичного стрижня пізнання держави як динамічної категорії;
- є засобом додаткової аргументації власної інтерпретації процесу виникнення держави;
- акцентує увагу на одній із причин формування держави;
- є виразом плюралістичності наукових поглядів на формування держави як складної інституції та закономірного результату розвитку суспільства.

Важливою метою доктринального виміру теорій походження держави є формування закономірностей виникнення держави як об'єктивно зумовлених, необхідних для пізнання держави постійних причинно-наслідкових зв'язків, що визначають взаємодію держави із суспільством та основними сферами його життєдіяльності [11, с. 58]. Саме завдяки означеним теоріям можемо сформулювати уявлення про різноманітність, багатоаспектність та плюралістичність процесу із зародження і формування держави, що надає можливість виокремити таку закономірність виникнення держави, як залежність процесу державотворення від рівня розвитку суспільства, різноманітних факторів об'єктивного характеру та потреб суспільства щодо забезпечення його системності.

Таким чином, загальні закономірності виникнення держави пов'язують із розкладанням общини, поступовим виокремленням вождів, зосередженням у них ресурсів влади та соціальних привілеїв. Держава формується під впливом економічних, політичних, особистісних, психологічних та військових чинників [12, с. 68-69]. Їхня багатоманітність вплинула на обґрунтування різноманітних теорій виникнення держави, кожна з яких відобразила особливості світоглядних позицій вчених; вплив історичної епохи, у межах якої виникла та чи інша теорія; різноманітність доктринального сприйняття сутнос-

ті, природи та функціонального призначення держави. Однак кожна з них має пізнавальне значення, відображає багатоаспектність і складність процесу формування та становлення держави.

Класифікація теорій походження держави. Різноманітність основних ідей, покладених в основу виникнення держави, дає можливість класифікувати теорії походження на певні групи відповідно до визначених критеріїв.

I. Залежно від суб'єкта, діяльність якого зумовила необхідність державної організації суспільства, можемо виокремити:

- *теологічну теорію* (Ф. Аквінський), що пов'язує виникнення держави з волею вищого розуму – Бога, обґрунтовуючи ідею вічності держави, її непорушності та божественної природи;

- *патріархальну теорію* (Р. Філмер), що як суб'єкт державотворення визначає сім'ю, а державну владу розуміє як продовження батьківської влади, яка є необмеженою і непорушною;

- *догвірну теорію* (Г. Гроцій), що покладає в основу виникнення держави людську природу, всезагальні інтереси, необхідність самообмеження та покладає саме на державу обов'язок закріпити і зрівноважити права людини;

- *патріархальну теорію* (К. Галлер), яка пов'язує процес виникнення держави з владою князів та їхньою власністю на землю, держава стала тією фактичною силою, яка владарює над територією, приватною власністю монарха.

II. Залежно від особливостей суспільних відносин, що є результатом формування держави:

- *марксистська теорія* (К. Маркс), що визначає виникнення держави як закономірний результат історичного розвитку суспільства, суспільного розподілу праці, появи надлишкового продукту та приватної власності, формування соціальних груп з різними інтересами, що визначались як класи;

- *теорія насилля* (Л. Гумплович) в основу виникнення держави покладає завоювання одного народу іншим. Держава повинна відігравати роль правителя над переможеними;

- *расова теорія* (Ж. Габіно) наполягає на існуванні вищих і нижчих рас, а виникнення держави пов'язується з потребою вищої раси управляти нижчими, які, у свою чергу, потребують такого управління;

- *гідралічна теорія* (Віттрогель) – виникнення держави пов'язує з необхідністю побудови гігантських іригаційних споруд у східних аграрних областях, що призводить до утворення бюрократії, наділеною владою для забезпечення управління будівництвом цих споруд.

III. За особливостями психологічного сприйняття держави:

- *магічна теорія* (Д. Урезер) пов'язувала виникнення держави як еволюцію влади вождя до королівської влади, наділеної особливими властивостями, магічною силою. Саме страх перед духовними і магічними силами і обумовило необхідність держави;

- *теорія наслідування* (Г. Тард) пояснює виникнення держави психічними процесами наслідування та притаманним людям потребам підкорення;

- *психологічна теорія* (Л. Петражицький) пов'язує виникнення держави з потребою в підкоренні, пристосуванні як способі розв'язання соціальних суперечностей.

IV. За особливостями прояву законів природи:

- *органічна теорія* (Г. Спенсер) уподобає державу живому організму, який має відповідну будову, волю та виконує функції, що забезпечують розвиток суспільства;
- *природна теорія* (Е. Трубецькой) пов'язала формування держави з природним розвитком суспільства та потребою в закріпленні та захисті природного права, наданні йому позитивного характеру.

ВИСНОВКИ. Таким чином, теорії походження держави становлять доктринальну основу аналізу процесу зародження державної форми організації суспільства. Як на процес виникнення держави вплинули різноманітні фактори, так і на багатоманітність теорій, що досліджували цей процес, вплинули різноманітні ідеї. Кожна з теорій характеризується абсолютизацією ролі та значення певного факту, що спостерігався в певній країні. Таким чином, створюється однобічне уявлення про державу. Лише об'єднання всіх цих теорій надасть можливість створити цілісну картину процесу державотворення. На нашу думку, усі вони мають пізнавальний характер, підтверджують еволюційний характер ідей виникнення держави. Не всі вони достатньою мірою досліджені сучасною наукою, більшість проаналізовано фрагментарно ще в науці радянського часу. Саме тому перед нами постає завдання їх дослідження, переосмислення їхнього змісту та подолання надмірної заідеологізованості їх сприйняття. Це і є важливим напрямом сучасної теоретичної науки.

Список використаних джерел

1. Теорія держави і права : підручник / О.В. Зайчук, А.П. Заєць, В.С. Журавський та ін. ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
2. Теорія держави і права : підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров та ін. ; за ред. С.Л. Лисенкова. К. : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
3. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019.
4. Тимошенко В.І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX–XX ст.): монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. 358 с.
5. Теорія держави та права : підручник / Є.О. Гіда, Є.В. Білозоров, А.М. Завальний та ін. ; за заг. ред. Є.О. Гіди. К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2011. 576 с.
6. Сухонос В.В. Теорія держави і права : підручник. Суми : Університетська книга, 2014. 544 с.
7. Gumplowicz L. Geschichte der Staat-Stheorien // Wagner's Universitäts-buchhandlung, 1926. 564 с.
8. Трубецькой Е.М. Лекції по енциклопедії права // Антологія української юридичної науки. Т. 1. К. : Вид. дім "Юридична книга", 2002. С. 250–279.

N. Ponomarenko, Assist.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THEORIES OF THE ORIGIN OF THE STATE: DOCTRINE LEVEL OF KNOWLEDGE

An important aspect of knowing the state is finding out the laws of its formation. The substantiation of such regularities requires the analysis of ideas, concepts and theories existing in general theoretical science, devoted to the problems of researching the factors and causes of formation. The article clarifies the relevance of the selected problem, its theoretical and practical significance. Attention is focused on the lack of unity among scientists in their views on the process of the origin of the state. The main reasons for the variety of existing theories are determined. On the basis of elucidating the etymological meaning of the categories "theory" and "doctrine", the author's vision of the category "theory of the origin of the state" is substantiated and their features are distinguished. Special attention is paid to the classification of theories of the origin of the state and their characteristics from the point of view of the purpose, content and significance of the laws of state formation. The purpose of the publication is to clarify the doctrinal aspects of the process of the emergence and formation of the state as a special means of organizing society and to give it features of systematicity. The objectivity of the obtained research results was ensured by the application of a system of scientific approaches, principles and methods of cognition. In the process of achieving the set goal, synergistic, systemic, axiological, phenomenological approaches were used, which formed the worldview basis of the study of theories of the origin of the state. The principles of comprehensiveness, historicism, comprehensiveness, professionalism, and systematicity were of great importance in the research process. It should also be mentioned such philosophical-light ice methods as the materialistic one, which emphasizes the knowledge of statehood depending on the economic conditions of social reality and their objectivity; dialectical that studies the formation of the state as a natural result of the development of society, and idealistic one connecting the formation of the state with the subjective consciousness of scientists-authors of theories of the origin of the state. As a result, a conclusion was made about the importance of the doctrinal analysis of the process of state formation and its significance for substantiating the laws of state formation.

Keywords: state, society, theory, doctrine, state formation, regularities.

9. Великий тлумачний словник сучасної української мови. К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2004. 1440 с.
10. Велика українська юридична енциклопедія. У 20 т. Т. 3. Харків : Право, 2016. 952 с.
11. Бондаренко Б.Д. Державно-правові закономірності як юридична категорія // Соціологія права, 2021. Вип. 2/37. С. 54–59.
12. Загальна теорія держави і права / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

References

1. Teoriia derzhavy i prava : [pidruchnyk : akademichnyi kurs] [Theory of the state and law: [textbook: academic course] (2008) [O. V. Zaichuk, A. P. Zaiets, V. S. Zhuravskiy ta in.] ; za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. [2-he vyd., pererob. i dopov.]. K.: Yurinkom Inter., (In Ukrainian).
2. Teoriia derzhavy i prava : pidruch. [Theory of the state and law: a textbook] / [S. L. Lysenkov, A. M. Kolodii, O. D. Tykhomyrov ta in.] (2005); za red. S. L. Lysenkova. K. : Yurinkom Inter. (In Ukrainian).
3. Krestovska, N. M., Matvieieva, L. H. (2019) Teoriia derzhavy i prava. Pidruchnyk. Praktykum. Testy: pidruchnyk. [Theory of the state and law: a textbook] 2-he vyd., vypr. i dopov. Kyiv: Yurinkom Inter, (In Ukrainian).
4. Tymoshenko, V.I. (2004). Rozvytok teorii derzhavy v polityko-pravovii dumtsi Ukrainy i Rosii (kinets KhKh – KhKh st.). Monohrafiia. K.: Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. [The development of the theory of the state in the political and legal thought of Ukraine and Russia (end of the 19th and 20th centuries)]. Monograph. (In Ukrainian).
5. Teoriia derzhavy ta prava : pidruch. [Theory of the state and law: a textbook] / [Ie. O. Hida, Ye. V. Bilozorov, A. M. Zavalnyi ta in.] (2011); za zah. red. Ye. O. Hidy. K. : FOP O. S. Lipkan. (In Ukrainian).
6. Sukhonos, V. V. (2014). Teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk. [Theory of the state and law: a textbook] Sumy : Universytetska knyha. (In Ukrainian).
7. Gumplowicz, L. (1926). Geschichte der Staat-Stheorien Innsbruck: Wagners'sche Universitäts-buchhandlung. [History of State Theories // Wagner's University Bookstore]. (In German).
8. Trubetskoi, E.M. (2002). Lektzii po entsyklopedii prava. Antolohiia ukraïnskoi yurydychnoi nauky. [Lectures on the encyclopedia of law // Anthology of Ukrainian legal science] T.1. Kyiv: Vydavnychiy Dim "Iurydychna knyha". (In Ukrainian).
9. Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukraïnskoi movy. [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Irpin: VTF "Perun". (2004). (In Ukrainian).
10. Velyka ukraïnska yurydychna entsyklopediia u 20-tomakh. [Large Ukrainian legal encyclopedia in 20 volumes]. T.3. Kharkiv : Pravo. (2016). (In Ukrainian).
11. Bondarenko, B.D. (2021). Derzhavno-pravovi zakonimosti yak yurydychna katehoriia. [State legal patterns as a legal category]. Sotsiologiia prava. Vypusk 2/37. (In Ukrainian).
12. Zahalna teoriia derzhavy i prava. Kharkiv : Pravo. (2009). [Theory of the state and law]. (In Ukrainian).

Received: 17.10.22
Revised 1st: 29.10.22
Revised 2nd: 30.10.22
Accepted: 31.10.22